बालश्रमिकहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर
तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनको
लागि प्रस्तुत गरिएको

शोध पत्र

शोधकर्ता
मनोज कुमार वर्मा
त्रि.वि.दर्ता नं : ४३४३४-९०
परीक्षा रोल नं : २४०००१५/०६२

बालश्रमिकहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन शोधकर्ता मनोज कुमार वर्मा २०६७

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय
शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

२०६७

बालश्रमिकहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर
तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनको
लागि प्रस्तुत गरिएको

शोध पत्र

शोधकर्ता
मनोज कुमार वर्मा
त्रि.वि.दर्ता नं : ४३४३४-९०
परीक्षा रोल नं : २४०००१५/०६२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय
शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

२०६७

बालश्रमिकहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन शोधकर्ता मनोज कुमार वर्मा २०६७

मिति : २०६७।०३।०८

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सिफारिस- पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभागको स्नातकोत्तर तहका शोधकर्ता मनोजकुमार वर्माद्वारा “**बालश्रमिकहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन**” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । निजवाट तयार पारिएको यस अध्ययनवाट म सन्तुष्ट छु र यसको मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

उप. प्रा रमाकान्त सापकोटा

(शोध निर्देशक)

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

स्वीकृति- पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तहका शोधकर्ता मनोजकुमार वर्माले तयार गरेको **“बालश्रमिकहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन”** शीर्षकको यो शोधपत्र मूल्याङ्कनको लागि स्वीकार गरिएको

छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

1. उप प्रा. श्री कुवेरनाथ शर्मा विभागीय प्रमुख ....

2. उप. प्रा. रमाकान्त सापकोटा शोध निर्देशक ....

३ प्रा. श्री आनन्दमान सिंह शाक्य वाह्य परीक्षक

....

मिति : २०६७०३।२७

कृतज्ञता

त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तहको शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन ९भ्एः० विभाग अन्तरगत आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि बालश्रमिकहरुको शैक्षिक व्यवस्थापन, शीर्षक अन्तरगत अध्ययन गरिएको हो ।

यो शोधकार्यलाई तयार पार्ने क्रममा शुरु देखि अन्त्य सम्म आवश्यक मार्गनिर्देशन, सहयोग तथा सुझाव दिनुहुने शोध निर्देशक उप. प्रा. रमाकान्त सापकोटा. प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसै गरी यस विभागका विभागीय प्रमुख उप.प्रा. कुवेरनाथ शर्मा तथा उप. प्रा. देनप्रसाद लामिछानेज्यूहरुबाट शोधकार्यका लागि प्राप्त आवश्यक सल्लाह, सुझाव प्रति आभार प्रकट गर्छु साथै शोधपत्र तयार पार्नका लागि आवश्यक सामग्री जुटाउन सहयोग गर्नुहुने श्री ज्ञानोदय खुला शिक्षा कार्यक्रमका संयोजक घमानसिंह बस्नेत, सदस्य पूर्ण बहादुर भण्डारी, बि.नि.राम सुरेश यादव, स्रोत व्यक्ति टंकनाथ दहाल, कार्यक्रम सदस्य ऋषिराम सापकोटा र सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालय शाखाका कर्मचारी मित्रहरु प्रति आभारी छु ।

शोधकार्यको सिलसिलामा आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्कहरु र सुझावहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सम्वन्धित विद्यालयका प्र.अ.ज्यूहरु, शिक्षकहरु, विद्यालय व्यवस्थपन समिति का पदाधिकारीहरु, विद्यार्थीहरु सहजकर्ता सुमन सिंह बस्नेत तथा संयोजन कर्ता श्रीमती नूतन पौडेल को अमूल्य सहयोग र सुझावलाई अविस्मरणीय रुपमा लिएको छु ।

यस शोधपत्रबाट सम्बन्धित विषयमा जिज्ञासा राख्ने नीति निर्माता, व्यक्ति, संघसस्था तथा विद्यार्थीलाई सहयोग पुग्ने आशा लिएकोछु । अन्त्यमा शोध लेखनको आवश्यक अनुशासनको यथासक्य परिपालन गर्दै तयार पारिएको यस शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

यस शोधपत्रलाई कम्प्युटर प्रिन्ट गरी सहयोग गर्नुहुने सुजु फोटोकपीका काव्यलतालाई हार्दिक धन्यबाद दिन चाहन्छु ।

मिति : २०६७०३।२५

मनोज

कुमार वर्मा

शोधसार

मानव जीवन यापन गर्ने शैली गति एकैनासको नभै यसमा विविधता देखिन्छ । जसले कमजोर आर्थिक अवस्था पारिवारिक कलह, परिवारमा केटा केटीको संख्या शिक्षाको कमी, गलत संगत, भोगाइ अनुसारको सिकाई ,शहर प्रतिको आर्कषण, आधारभूत आवश्यकता पूर्तिको समस्या, आमाबाबुको मृत्यु जस्ता थुप्रै कारणमा परेका बालबालिकाहरु बालश्रमिक हुन । यिनीहरुको अन्य बालबालिका सरह शिक्षमा पहुचमा हुदैन । त्यसैले यिनीहरुलाई छुट्टै शैक्षिक व्यवस्थापन चाहिन्छ, भन्ने कुराबाट प्रभावित भएर यो विषयमा अध्ययन कार्य गर्न प्रेरित भइयो ।

बालश्रमिकहरुको शैक्षिक व्यवस्थापन शीर्षकको यो शोधकार्यमा तीनवटा उद्देश्यहरु निर्माण गरिएको थियो, जसमा बालश्रमिकहरुको शिक्षामा पहुच पत्तालगाउने, बालश्रमिकको शिक्षा व्यवस्थापन गर्दा आइ पर्ने चुनौतीहरुको पहिचान गर्ने, बाल श्रमिकको शिक्षा व्यवस्थापन सम्वन्धी थप विकल्प पहिचान गर्ने ।

यस अध्ययनलाई सरल र विश्वासिलो बनाउन यस अध्ययन संग शोधपत्र, सान्दर्भिक प्रतिवेदन, पत्रपत्रिका र विभिन्न समयमा प्रकाशित शिक्षाविदहरुका लेख रचनाहरुको सिंहावलोकन गरिएको थियो भने एरिक एरिकसन को मनोसामाजिक सिद्धान्त र आचरणगत सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको थियो ।

यस अध्ययनमा उल्लेखित उद्देश्य पूरा गर्नको लागि बाँके जिल्लाका बालश्रमिक बालबालिकाहरुको अध्ययन गर्न ज्ञानोदय खुला शिक्षा विद्यालय छनौट गरिएको थियो । विद्यालयका प्र.अ.,वि.व्य.स.का पदाधिकारी, शिक्षक तथा विद्यार्थीसँग सम्पर्क गरी प्राथमिक र द्धितीय दुबै श्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । बालश्रमिकहरुको शैक्षिक व्यवस्थापनको लागि बालश्रमिक का साथै यस संस्थाका संयोजन कर्त्ता र सहज कर्त्ताहरुबाट लिइएको अन्तरवार्ता,तथा अवलोकन लाई आधारमानी संकलन गरिएको सूचना तथा तथ्याङ्कहरुलाई सैद्धान्तिक खाकाका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनका क्रममा प्र.अ.,वि.व्य.स.का पदाधिकारी तथा शिक्षकहरुमा बालश्रमिकहरुको शैक्षिक व्यवस्थापनका सम्बन्धमा पूर्ण जानकारी नभएको, विद्यार्थी संख्या र शिक्षक अनुपात नमिलेकाले शिक्षा नियमावली र सैद्धान्तिक मापदण्ड अनुसार बालश्रमिकको शैक्षिक व्यवस्थापन हुन नसकेको पाइयो वि.व्य.स.का पदाधिकारीहरुको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न तर्फ ध्यान नगएको बालश्रमिकको शैक्षिक व्यवस्थापन अनुसार शिक्षण सिकाई गर्न तालिम प्राप्त शिक्षकहरुको अभाव देखियो । त्यस्तै समस्या र अभावको बीचमा पनि शिक्षण सिकाइ नियमित रुपमा सञ्चालन भएको पाइयो ।

बालश्रमिकको शैक्षिक व्यवस्थापन गर्नु पर्ने, जि.शि.का.बाट सो सम्बन्धमा अभिमुखीकरण कार्यक्रमको आयोजना गर्ने विद्यार्थी संख्याको आधारमा शिक्षक बृद्धि गर्न अनुरोधरध्यानाकर्षण, सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन विशेष शिक्षा सम्वन्धी तालिमको व्यवस्था गर्ने बालश्रमिकहरुका लागि सरकारबाट प्रस्ट नीति तय गर्नुपर्ने देखिन्छ । विश्लेषणबाट बालश्रमिकलाई सबै क्षेत्रमा राज्य,समाज दातृसंस्था, प्र.अ.,वि.व्य.स., शिक्षक, अभिभावक तथा बालश्रमिक विद्यार्थीहरुका कृयाकलाप प्रति चासो राख्ने सम्पूर्ण पक्षबाट सहयोग प्राप्त भएमा सवल सरह सक्षम भई भविष्यमा आत्म निर्भर हुनसक्ने देखाइएको छ ।

विषय सूची

सिफारिस- पत्र I

स्वीकृति- पत्र II

कृतज्ञता III

शोधसार IV

विषय सूची

VI

संक्षिप्त शब्दसूची

VIII

परिच्छेद- एक :परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि 1

१.२ समस्याको कथन 8

१.३ अध्ययनको औचित्य 9

१.४ अध्ययनको उद्देश्य 10

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न 11

१.६ अध्ययनको परिसीमा 11

१.७ अध्ययनमा प्रयोग भएका शव्दहरुको परिभाषा 11

परिच्छेद-दुई : सैद्धान्तिक खाका तथा सम्बन्धित सहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक खाका 13

२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन 17

२.२.१ बालश्रमिकको विशेषता 17

२.२.२ नेपालमा बालश्रमिकको स्थिति र श्रमिकमा आउनुको कारण 19

२.२.३ बालश्रमिकको शिक्षाको व्यवस्थापन 21

२.२.४ अनौपचारिक शिक्षा 24

२.३ शैक्षिक उपयोगितारउपादेयता 26

परिच्छेद- तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा 27

३.२ तथ्याङ्कको स्रोत तथा प्रकृति 27

३.३ नमुना छनौट प्रकृया 28

३.४ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु 28

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया 29

३.६ तथयाङ्क व्याख्या र विश्लेषण प्रक्रिया 30

परिच्छेद- चार : तथ्याङ्क व्याख्या तथा विश्लेषण

४.१ वालश्रमिकको शैक्षिक स्थिति 31

४.२ वालश्रमिकको शैक्षिक व्यवस्थापनको स्थिति 34

४.३ बालश्रमिकको शिक्षाको व्यवस्थापनमा आइ पर्ने चुनौतिहरु 37

४.४ वालश्रमिकहरुको शैक्षिक व्यवस्थापनसम्बन्धी विकल्पहरुको पहिचान 39

परिच्छेद- पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष तथा सुझाव

५.१ प्राप्ति 43

५.२ निष्कर्ष 44

५.३ सुझाव 45

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

अनुसूचीहरु

संक्षिप्त शब्द सूची

जि.शि.का.	:	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
ज्ञा.उ.मा.वि	:	ज्ञानोदय उच्च माध्यमिक विद्यालय
AIDS	:	Acquired Immuno Deficiency Syndrom
CWIN	:	Child Workers in Nepal
EFA	:	Education for All
HIV	:	Human Immuno Virus
ILO	:	International labour Organization
RWG	:	Regional Worker Group
UNESCO	:	United Nation Educational Scientific and Cultural Organization
UNICEF	:	United Nation Children Education Fund
WHO	:	World Health Organization